

(כתובת ז.)

[מתקן: אסופת מאמרים
-היה ג' ג'יקט]

לפסיקתו של רש"י בפירושו

רש"י, כידוע, הוא פרשן ולא פוסק¹. ברם, יש מקומות בפירושו שבהם רש"י חורג ממסגרת הפירוש ופוסק הלכה. במאמרי "על מגמתו של רבי זרחיה הלוי בספר המאור" העירותי באופן כללי, שאין דרכו של רש"י בפירושו לפסוק הלכה אלא במקום שבו הוא חולק על דעה מקובלת². כוונתי להביא כאן ראיות להנחה הזאת. שלוש הן האפשרויות שבהן ניתן לעמוד על חריגה זו של רש"י בפירושו: א. יש שאפשר לעמוד על כך מדברי רש"י עצמו; ב. יש שהדבר משתמע מדברי רש"י, אולם אינו מוכח אלא לאור ההשגות של רבנו תם; ג. יש שהדבר משתמע מדברי רש"י והשגות רבנו תם, אולם אינו מוכח אלא לאור הערות בספרי ראשונים על דעותיהם של קדמוני חכמים מן התחום האשכנזי-צרפתי. אביא דוגמה לכל אחת מהן.

א

שינינו: "האשה נקנית בשלש דרכים... בכסף, בשטר ובביאה... וקונה את עצמה בגט ובמיתת הבעל"³. ברם, יש גם דרך שלישית שקונה את עצמה, אם כי במקרים נדירים ביותר⁴, והיא: על-ידי הפקעת קידושין, מהו היסוד לאפשרות זו? אמרו חכמים: "כל דמקדש — אדעתא דרבנן מקדש" ("הרי את מקודשת לי כדת משה" — תורה "וישראל" — חכמים), ולפיכך יש בכוחם של חכמים להפקיעם: "ואפקעינהו רבנן לקידושין מיניה"⁵. ועל כך נאמר בסוגיית התלמוד: "אמר ליה רבינא לרב אשי: תינח קדיש בכספא, קדיש בביאה מאי איכא למימר? אמר ליה: שויהו רבנן לבעילתו בעילת זנות!"⁶

1 עיין בשיעורי: "לדרכי ההכרעה של הרמב"ם", תורה שבעל-פה, ח, ירושלים, תשכ"ו, עמ' צב והע' 24 — 25 (הרמב"ם ללא סטיה מן התלמוד. ירושלים, תשמ"ה, עמ' צד), "לדרכם של ראשונים בפירושה של משנה", הכינוס הארצי הראשון לתורה שבעל-פה, מקורות ותמציות, ירושלים, תשי"ח, עמ' 18-21; "מקורות נרמזים בספרות הראשונים", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים, תשמ"א, עמ' 185, הע' 53 (מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 278).

2 בתוך: ספר זכרון לבנימין דה-פריס, (העורך: ע"צ מלמד), ירושלים, תשכ"ט, עמ' 166.

3 משנה, ראש מסכת קידושין.

4 עיין מש"כ במאמרי "על נשים שבעליהן השתמדו", לעיל עמ' צ.

5 יבמות צ ע"ב ושי"נ.

הווי אומר: בזמן שרש"י מצא שדעה הנראית פסולה בעיניו מבחינת ההלכה היא דעה מקובלת¹¹, הוא לא הסתפק בסתירת הדעה, אלא קבע ובתקיפות, שהסובר כך — טועה¹².

ב

אמרו חכמים: חמש אונות ("אונות" — קיצור של אודנות — אוננים) יש לה לריאה, שלוש מצד אחד ושתיים מן הצד השני¹³. ואמרו חכמים: "אמר רבא: הני תרתי אונות דסרינן להדדי (שתיים מאונות הריאה שדבוקות זו בזו) — לית להו בדיקה (והבהמה טריפה), ולא אמרן אלא שלא כסדרן (שדבוקה בחברתה הסמוכה לה) אבל כסדרן היינו רבתייהו (והבהמה כשרה)"¹⁴.

רש"י בפירושו עורר את השאלה: ומה יהא הדין אם האוזן הסמוכה ל"אומא" (לאם), עיקר הריאה, נסרכה (דבוקה) אל האומא?

ואונא הסרוכה באומא והיא אצלה — מעשה בא לידי ושאלתי את פי רבינו יעקב בר רבי יקר והתירה לי לאכול, ויש שאוסרין, והוא אמר לי טעמו וטעמם... וסייג מצאתי לדבריו בתשובת הגאונים, וניכרים דברי אמת¹⁵.

מדברי רש"י משתמע, שדעתו של רבי יעקב בר רבי יקר היתה באשכנז בדורו דעת

11 יש להעיר, שדעה זו שקידושי כסף הם מדרבנן, היא גם, כידוע, דעת הרמב"ם, הלכות אישות פ"א ה"ב: "ובאחד משלשה דברים האשה נקנית: בכסף או בשטר או בכיאה, בכיאה ובשטר מן התורה ובכסף מדברי סופרים" (תקנת חכמים), ולשיטתו בספר המצוות, השורש השני, שסבר, שלא כרש"י שגזירה שווה לא תמיד דאורייתא היא, ובזה מסולקת השגת הראב"ד על הרמב"ם שם, וכן השגה זו של רש"י על רבותיו ועיין מרגניטא טבא על ספר המצוות, שורש ב', ואכמ"ל. ועיין לפ"ש מה שהעירותי בשיעורי "אתחלתא דגאולה לאןר משנת הרמב"ם, לעיל עמ' קנא, והנה הרמב"ם במכתבו המפורסם לדיין האלכסנדרוני, רבי פנחס בר משולם, כותב על דבר חיבורו משנה תורה: "וזה שאמרת, שתמצא בחבור דברים הנסתרים מפני שהם בלא ראייה... לא היה לך לומר כן, אלא אלו ה' בחבור דברים, שהוצאתי מפלפולי ומדעתי וכתבתי אותם סתם ולא הבאתי עליהם ראייה, וזה לא עשיתי מעולם... ודע שכל הסתם שבו — תלמוד ערוך הוא בפירוש... ודבר שהוא מתשובת הגאונים — אומר בפירוש 'הורו הגאונים' או 'תקנת אחרונים'... וכיוצא בזה, ודבר שהוא מפלפולי — אומר בפירוש: 'יראה לי'... או 'אני אומר', 'מכאן אתה למד'!" (קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ליפסיה, תרי"ט, סי' קמ, דף כו טור א). ואם בעניין שלפנינו הרמב"ם אינו אומר "הורו הגאונים" או "יראה לי" וכיו"ב — הרי שזו היתה מסורת עתיקה ומקובלת. אף זו. הרשב"ם בפירושו לבבא בתרא מה ע"ב, כותב: "ואית דמפרשי תינח דקדיש בכספא, דקידושי כסף דרבנן הם... וטעות הוא בידם...". מכאן, שפירוש רבותיו של רש"י היה נפוץ לא רק בדורו של רש"י, אלא גם לאחר זמן.

12 על פסיקה המטביעה חותמה על הפירוש אכמ"ל.

13 חולין מז ע"א.

14 שם מז ע"ב.

15 רש"י שם, ד"ה היינו רבתייהו.

והנה, הנחה זו של רבינא, שקידושי כסף ניתן להפקיע — מה טעמה? אומר אחד מן המפרשים הקדמונים מן התחום האשכנזי, שפירושו יוחס לרגמ"ה⁶: "התינח קדיש בכספא — דהיינו קידושין דרבנן, משום הכי מצי לאפקועי רבנן מדרבנן" (הם אמרו והם אמרו וקידושין דרבניהן יכולין לעקור)⁷.

רש"י נותן טעם אחר לדין הפקעת קידושין, ורואה בדעה שקידושי כסף הם מדרבנן טעות.

במסכת יבמות⁸ כותב רש"י:

התינח קדיש בכספא — איכא למימר אפקעתא, דשוניהו למעות מתנה... ואית דאמרי: תינח קדיש בכספא, דקידושי כסף דרבנן... וטעות גדול הוא בידם, דקידושי כסף דאורייתא נינהו ומגזרה שוה דקיתה קיתה משדה עפרון גמר לה וגזרה שוה בסיני נאמרה וכל י"ג מדות ועוד.

במקום אחר כותב רש"י, שהדעה שקידושי כסף הם מדרבנן היא דעתם של כל רבותיו, וגם כאן רש"י דוחה אותה בתוקף:

...שמעתי כל רבותי מפרשים, דקדיש בכספא, דקידושי רבנן נינהו, ואי אפשר לומר כן, דגזרה שוה היא...⁹.

ובמקום שלישי אומר רש"י, שדעתו — דעת יחיד היא, ושהדעה של רבותיו קשיים בה:

תינח קדיש בכספא איכא למימר אפקעינהו... ואמרו ליהוי מעות למפרע מתנה... כך אני מפרש בכל מקום מלבי (!) ומרבתי קבלתי... דקידושי כסף דרבנן... ותשובות קשות יש בדבר, חדא דגזרה שוה גופה תורה היא...¹⁰.

רואים אנו אפוא, שרש"י אינו מסתפק בהבאת פירושו שלו לדין הפקעת קידושי כסף ובסתירת הפירוש, שדין זה נעוץ בדעה שקידושי כסף הם מדרבנן, אלא מוצא לנכון להוסיף, שדעה זו היא של "רבתי", "כל רבותי", ושהפירוש שלו הוא פירוש של יחיד: "כך אני מפרש בכל מקום מלבי", ונותן לה ציון חמור: "טעות גדול", "אי אפשר".

6 ראה עליו במאמרו של פרופ' י' תא-שמע, קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 356 ואילך.

7 רבנו גרשום, בבא בתרא, דפוס וילנא, מח ע"ב.

8 צ ע"ב, ד"ה התינח וד"ה א"ל.

9 כתובות ג ע"א, ד"ה שויה.

10 גיטין לג ע"א, ד"ה תינח וד"ה בעילת.

יחיד, שרש"י לא מצא לה סיוע אלא בתשובת "גאון" ובשיקול-דעת שלו "וניכרים דברי אמת", ואילו דעת הרבים היתה שאין להתיר: "יש אוסרין" — בלשון רבים. אישור לכך, שדעתו של רש"י להתיר היתה דעת יחיד ושהדעה המקובלת היתה לאיסור, אנו מוצאים בדברי רבנו תם בספר הישר¹⁶:

כל המתיר אונא באומא אינו אלא טועה ומאכיל טריפות לישראל, דהא... ומדקדק רבינו שלמה כי טעו הראשונים... ובשביל שוטים שקראו 'אומא' — לא נפסיד... הא ליתא, שהראשונים יפה דקדקו.... וכינוי שם 'אומא' קראו הקדמונים להיות מורין בה הלכה להדיוטות... וכן נוהגין לאסור בכל מקום חוץ מאותן מקומות שפשט היתר רבינו שלמה, וכל רבותיו¹⁷ שוין לאיסור חוץ מרבו הזקן (רבי יעקב בר רבי יקר) שפלפל מדעתו כן...

ואם רש"י מצא לנכון להעלות שאלה שאינה נידונה בתלמוד, ולהביע דעתו להתיר, בזמן "שכל רבותיו שוין לאיסור חוץ מרבו הזקן, שפלפל מדעתו כן", הרי לפנינו דוגמא, שבזמן שרש"י עמד בפני דעה מקובלת בדורו¹⁸, שנראתה בעיניו כבלתי נכונה, חרג ממסגרת הפירוש וכלל בתוכו חוות דעת להלכה.

ג

שנינו "מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן (צאת הכוכבים) עד סוף האשמורה הראשונה — דברי רבי אליעזר¹⁸". ומפרש רש"י:

עד סוף האשמורה הראשונה — שליש הלילה כדמפרש בגמרא, ומשם ואילך עבר זמן, ולא מקרי תו זמן שכיבה ולא קרינן ביה 'ובשכבך'. ומקמי הכי נמי לאו זמן שכיבה, לפיכך הקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו. אם כן, למה קורין אותה בבית הכנסת? כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה, והכי תניא בברייתא בברכות ירושלמי¹⁹. ולפיכך חובה עלינו לקרותה משתחשך, ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מטתו — יצא²⁰.

16 חלק החידושים, מהדורת שלזינגר, ירושלים, תשי"ט, סי' תמט, עמ' 266-267.

17 והשווה: תוספות, חולין מז ע"א, סד"ה היינו רבתייהו, בשם ר"י. וכן: ראבי"ה, חולין, מהדורת ר"ד דבליצקי, בני-ברק, תשל"ו, סוף עמ' מט, וצ"ע.

18 ברכות, ראש פרק א.

19 פרק א הלכה א.

20 הרא"ש בתוספותיו לברכות ב ע"א. ד"ה מאימתי, ובפסקיו שם, פרק א, ראש סי' א, וכיו"ב תרי"ו לרי"ף, ברכות א סע"א, ד"ה אלא, כותב: "כתב רב עמרם ז"ל, שצריך לברך אקב"ו על קריאת שמע כשהוא קורא

כאן חורג רש"י ממסגרת הפירוש על דברי המשנה "עד סוף האשמורה הראשונה", ודן בנושא של קריאת שמע לפני הזמן של צאת הכוכבים, וקובע בתקיפות ש"שהקורא קודם לכן — לא יצא ידי חובתו... ולפיכך חובה עלינו לקרותה משתחשך"²¹. מדברי רש"י משתמע, שהוא עמד במאבק בדעה שניתן לצאת ידי חובת קריאת שמע בתפילת מעריב מבעוד יום.

והנה, ר"מ המאירי בחיבורו מגן אבות²² מביא תשובה של רבנו תם, שממנה אנו למדים שהנוהג לצאת ידי חובת קריאת שמע מבעוד יום היה "מנהג אבות". כותב רבנו תם: "מנהג אבות תננה היא בכל שההלכה רופפת... וראיות יש לקרוא את שמע ולהתפלל... קודם הלילה... והמשנה נקרא הדיוט... ואנו על תלמוד שלנו נסמך...". יתר על כן, הראב"ן בחיבורו אבן העזר²³ כותב: "ונראה לי, דהכי סברו הראשונים, שהרי תיקנו להתפלל ולקרא קריאת שמע מבעוד יום". מדברי ראב"ן אלה אנו למדים שהמנהג לצאת ידי חובת קריאת שמע מבעוד יום היה לא רק "מנהג אבות", אלא תקנה של חכמים קדמונים²⁴.

הרי דוגמה לכך, שרש"י חרג ממסגרת הפירוש ושילב בתוכו חוות דעת להלכה, בזמן שעמד בפני דעת מקובלת, שלפי דעתו היתה בה סטייה מן ההלכה²⁵.

לפני מטתו". פרופ' יעקב כ"ץ מעיר: "ברכה זו אינה נזכרת בסדר רב עמרם וכבר העיר על כך ליאופולד לב" ("מעריב בזמנו ושללא בזמנו", ציון, לה (תשל"ל), עמ' 39, הע' 19). ועיין דברי הרב ח"צ טויבש, ליקוטי ר' יצחק בן גיאת, ציריך, תשי"ב, עמ' 12, הע' ה; וכן סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים, תשל"ב, עמ' נד, סי' צה. יש להעיר שגם מדברי רבנו אברהם בן הרמב"ם באחת מתשובותיו, "ולא ראינו ולא שמענו בתקנותיהם ז"ל על זה ברכה" (תשובות הראב"ם, ירושלים, התרצ"ח, סי' עט, עמ' 103) משתמע, שברכה זו לא היתה בסדר רב עמרם גאון שלפניו. ונראים הדברים, שבר"ב עמרם — המכוון איננו לרב עמרם גאון, אלא לר' עמרם ירושלמי; ראה: הרב נ"י הכהן, אוצר גדולים אלופי יעקב, חלק ז, חיפה, תשכ"ז, עמ' שלו-שלו. וראה גם: י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד, כרך ב, חלק ב, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 743-745; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 393 והע' 149 ועוד. ואכמ"ל. ועיין: רש"י, ברכות סב ע"א, סד"ה טעמי תורה: "ראיתי בקוראים הבאים מארץ ישראל".

21 ועיין: פני יהושע, ברכות ב ע"א, ד"ה בפירש"י: תשובות הרי"ד, ירושלים, תשכ"ז, סי' קטז, עמ' תקיז; ושגת אריה, ראש סימן ג'.

22 הענין האחד עשר, מהדורת לאסט, לונדון, התרס"ט, עמ' גג-גד. והשווה: תוספות, ברכות ב ע"א, ד"ה מאימתי.

23 מהדורת רש"י עהרנרייך, שאמלויא, תרפ"ו, סי' קכב, דף פז טור ג.

24 והשווה לעיל הע' 2, עמ' 167 והע' 45; ועיין שו"ת הרא"ש, כלל ד', פרט ה.

25 השווה דברי א"ה ווייס, "תולדות רש"י", בית תלמוד, שנה ב, וויען, תרמ"ב, עמ' 136 והע' 46; דברי כ"ץ (לעיל הע' 20), סוף עמ' 39 והע' 21; ודברי ישראל תא-שמע, רבינו זרחיה הלוי, 'בעל המאור' (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור), רמת-גן, תשל"ה, סוף עמ' 93.